

Bron: Agronomisch Instituut
Landbouwkundig tijdschrift
1927 / Blz. 410 - 417

Zuivelproducten vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe

Handkracht fabriekje uit 1898

Opgemaakt 1927
door Harm Tiesing

Zuivelproductie vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe

Nu de zuivelproductie in dezen tijd een zoo grote vlucht heeft genomen en de kaasmakerij, vroeger hier geheel onbekend, reeds ingang heeft gevonden en nog meer zal worden uitgebreid, nu dacht men ook aan het historisch volksleven en aan de wijze van zuivelproductie vóór den tijd waarin de eerste boterfabrieken met handkracht werden opgericht. Om de Drentsche landbouwtoestanden van de vorige eeuw meer te leren kennen en om dit gedeelte van de landbouwgeschiedenis meer aan te vullen, wordt van geachte zijde onderzoek daarnaar gedaan, waartoe ons om voorlichting werd gevraagd, die wij gegeven hebben, en die wij voor ene behandeling in dit tijdschrift belangrijk genoeg achten.

In de jaren van 1870 tot 1890 verkeerde de Drentsche landbouw in zoo kwijnende toestand, dat er van alle kanten werd uitgezien naar verbetering. Als een der middelen, die hiertoe zouden kunnen leiden, werd de verbetering van de zuivelproductie beschouwd.

Zonder ons al dadelijk tot dien tijd van overgang te bepalen, willen wij ene verklaring geven van de melkbehandeling en boterbereiding met de zoo primitieve middelen, die men toen nog maar in deze streken kende, met de techniek van de boterproductie dus.

Vooraf zij hier vermeld, dat de melkproductie toen heel gering was. Een Drenthe boer met b.v. vijf melkkoeien had daarvan niet zooveel melk als nu van drie. Zien wij nu dat men van de vijf op acht en van zeven op tien melkkoeien is gekomen, dan blijkt hieruit dat de verbeterde zuivelopbrengst niet alleen aan de verbeterde zuivelbereiding van melkvee is toe te schrijven.

Voor de bereiding van de melk tot geschiktheid om ze in de karn te bewerken, moest zij behoorlijk aangezuurd zijn, wat men in Drenthe „dik" worden noemde. De uitdrukking van dik worden was hieraan ontleend, dat de melk, vooral in de winter, klonturig moest zijn. In de zomer werd de melk veel te gauw zuur, dus voor men over twee of drie dagen genoeg bijeen had voor een hoeveelheid om te gaan karnen, was zij al zuur.

In goede boerenhuizen met kelders kon men dit te snel aanzuren tegengaan, door de melk in zogenaamde platte vaten te gieten en die in de kelder te plaatsen. De room kwam dan spoedig naar boven drijven, maar de melk bleef een paar dagen zoet. In de meeste huizen in onze omgeving had men geen kelder. In andere streken, vooral in het Zuid-Westen van Drenthe, met veel groenland en grotere rundveehouderijen, wel.

In de winter had men, zonder kelder, veel moeite om de melk tot aanzuren te brengen. Deze aanzuring werd nu bevorderd door het plaatsen van een met kokend water gevulde en goed gestopte kan, die in het midden van de melk in het melkvat werd geplaatst. Waar ook dit middel in de niet tochtvrije huizen in de strenge winter vruchteloos bleek, daar werd het melkvat, de „tien" genoemd, in een strokorf geplaatst, die naast het haardvuur in de woonkamer werd gezet. Zodanige strokorf, waarvan de wanden van stro een dikte van

ongeveer een 10 cm. hadden, werd door de boeren zelf gemaakt. Waar het niet zeer koud in huis was, vond men deze strokorf niet.

In het melkvet was dan tevens ook nog de gevulde heetwaterkan aanwezig. Om de warmteaanvoer van het haardvuur te regelen voor de melk, werd de „kuipenkorf" meermalen omgezet. En als nu de melk gedurende een lange winteravond en de volgende nacht de invloed van de haardvuurwarmte ondervonden had, dan was zij in de volgende ochtend klaar voor het karnen, zij was dan „dik geworden".

In de woonhuizen van kleine landbouwers met een of twee koeien, en dat waren zij, die voor een klein gedeelte van hun landbouwbedrijfje, voor een groter deel van de arbeid voor anderen in loondienst leefden, was de karnmethode het meest primitief. Beter was het, waar men met een hulpmiddel als de „winde" karnde. In sommige nog wat grotere bedrijven had men de hondmolen, waarbij een hond, de karnhond genoemd, de beweegkracht leverde. In slechts enkele der grootste bedrijven vond men de paardenmolen, waarin een paard rondliep om de beweging van een zware karnpols in de grote karn te veroorzaken.

karnen met deHandkarn

Volgen wij nu eerst het karnen met de hand. Dit geschiedde met behulp van een kleine boterkarn, geschikt voor het karnen van 18 tot 25 L. melk. Deze karn was vaak van vurenhout gemaakt. Zij was voorzien van vier of vijf ijzeren hoepels, want houten hoepels zoals men vaak om de melkvaten zag, waren tegen het karnen niet bestand. De karnhoogte was van 1¼ tot 1½ meter, de ronde opening van boven had een middellijn van 60 tot 70 cm, de bodem een middellijn van 75 tot 80 cm. Dat de karn beneden wijder moest zijn dan boven, was hieraan toe te schrijven, dat de melk bij ten neer drukken van de pols, naar boven moest worden opgeduwd. Daar de bovenwijdte kleiner was dan de benedenwijdte, moest de pols kleiner zijn dan de benedenmiddellijn. Ook was het eikenhouten polsblad van ronde gaten, acht tot tien in aantal, middellijn 1 ½ cm., voorzien, waardoor de melk naar boven de pols kwam. De polssteel stak een halve meter boven de karn uit. Met dat bovendeel werd bij het handkarnen de polsbeweging in de karn veroorzaakt.

Stootkarn

Wanneer de klonterige of dik geworden melk in de karn was gestort, werd eerst tien of vijftien minuten gekarnd om de klonten weg te krijgen en de gehele hoeveelheid tot een regelmatige vloeistof te brengen. Dan werd, door het voelen met de vinger in de melk, de temperatuur opgenomen. Maar er moest altijd, behalve in de warme zomer, een melkverwarming worden aangebracht. Hiertoe werd een ketel vol, of de helft daarvan aan de kokend of iets minder heet water in de melk gestort. Een thermometer kende men hier niet, waarom, zoals zo-even reeds gezegd werd, met de vinger de karntemperatuur werd opgenomen. Nu werd er een half uur of wat langer sterk gekarnd. Bruiste de melk te veel,

wat de boterafscheiding tegenhield, dan werd een tweede gift van kokend heet water aangewend. Eindelijk, als het karnen lichter werk werd, dan begon de melk „te boteren“.

Bij al te veel bruisen geloofde men in de jaren 1860 tot 1870 in ons dorp nog, dat „de heks in de karn zat“. Wij hebben in de jaren onzer jeugd nog bij twee landbouwers te Drouwen aan de benedenkant van de bodem van het melkvat en de karn, een met krijt gemaakt kruis aangebracht gezien. Dit werd gezien als het vat of de karn schoongemaakt en in de buitenlucht ter droging gelegd werd. Op een vraag aan onze moeder wat dat kruis te betekenen had, kregen wij ten antwoord, dat de eigenaren van dat melkvat nog aan hekserij geloofden, en meenden dat de heks zich bij dat kruis niet kon ophouden.

Niet altijd ging het „boteren“ (boterdeeltjes afscheiden) der melk even voorspoedig, zodat men de ene dag wel een kwartier langer karnen moest, dan op een andere dag. Had men de melk van voor kort gekalfd hebbende koeien mede in de karn, dan ging het werk gewoonlijk het snelste.

Het bezwaar van het „niet boteren willen“ der melk is in Drenthe (en elders! - Red.) spreekwoordelijk geworden zodat men van veel werk, waarbij zich onverwachte bezwaren voordoen, zegt dat het „niet boteren“ wil. Dingt een jongeling naar de hand van een boerendochter en er doen zich bezwaren voor, dan zegt men vooral dat het met deze twee „niet boteren wil“.

Is eindelijk, door eerst stevig en daarna wat langer karnen, de melk tot afscheiding der bovendrijvende boterdeeltjes gebracht, dan laat men de karn een kwartier uren stilstaan, want het proces gaat dan tevens door. Na dien tijd nog even weer tien minuten gekarnd en als de huisvrouw nu de iets naar boven getrokken karnpols enkele malen omdraait dan verenigen de boterdelen zich tot een kluitje en „de boter is groot“, om een half uur later te worden afgenomen. Als men haar dan in een houten bol wat uitdrukt, trekken er nog kleine hoeveelheden karnemelk uit, die in de karn worden gestort.

Dit is de primitiefste wijze, het karnen bij de hand. Men ziet het thans nog zo in enkele woningen, die te ver van de naaste boterfabriek verwijderd zijn om de melk daarheen te vervoeren. Komen er allengs meer woningen die een kleine buurtschap vormen, dan worden de middelen tot melkvervoer ook hier aangewend. Voor ongeveer tien jaren werd er nog op dezelfde wijze gekarnd van de melk van schapen en geiten, van welke boter de smaak zeer goed, doch de kleur minder geel was dan die van de melk der koeien. In de latere jaren is het houden van melkschapen zeer veel verminderd, waardoor die botermakerij in het arbeidersgezin geëindigd is. De oorzaak van het afnemen der schapenhouderij is dat de weiden te duur zijn geworden en de gelegenheid om voor de schapen weide te vinden op open gronden als dijken en wegen, steeds vermindert.

Winde

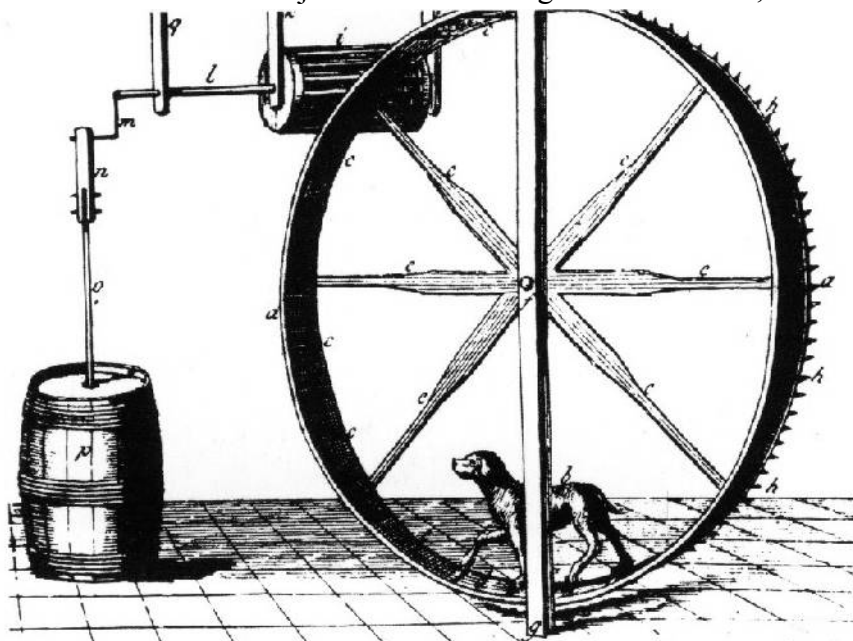
karnen met behulp van de winde.

Om de samenstelling van de winde duidelijk te

maken, stellen wij ons voor bij de smid in de werkplaats te zijn, als hij dit werktuig maakt. Hiertoe neemt hij een staaf, lengte om de 6 meter, breedte en dikte gelijk, ieder 4 cm. In deze staaf wordt een bocht gemaakt tot het juiste midden, of het ene deel iets meer, het andere iets minder dan de helft der lengte, Door die ombuiging ontstond een stompen hoek van ongeveer 110 graden. Dwars in de bocht wordt een ijzeren buis aangebracht, die om een spil moet lopen welke aan een muurstijl of een hechten muur bevestigd wordt. Aan het boven-einde van het ijzer dat de winde zal vormen, zijn twee ijzeren veren, met recht tegenover elkander staande gaatjes, 3 á 4 in aantal. Hiertussen wordt een stift van de beide veergaten en het stiftgat gebracht, en de pols is aan de winde bevestigd. Aan het onder-einde van dat ijzer heeft men een handvat dwars bevestigd, en als men dat heen en weer stoot, gaat de pols in de karn op en neer. De karn is hier groter en sterker dan bij het handkarnen. Men karnt hierbij 30 tot 45 L. melk. De stoten met de winde zijn geregelder dan die bij het handkarnen, want de karnier, die op een vast punt op de vloer staat, stoot altijd met het handvat van de winde op gelijken afstand heen en weer. Gebruikte karnwinden worden op Drentsche boeldagen vaak verkocht tegen fl. 2,50 tot fl. 3,50. Bij de dorps-smid kostten ze vroeger fl. 5,-- tot fl. 6,--. Het windekarnen was het regelste werk, daar de stoten het meest gelijk waren. Het werk was lichter dan het bij de hand karnen. Men voorzag hierbij de karn tijdens het werk van een deksel, met een gat in het midden, waardoor de polssteel op en neer ging, welk deksel men bij het handkarnen niet gebruiken kon omdat men aan het deel van dien steel hetwelk boven het deksel blijven zou, te weinig kracht aanwenden kon.

karnen met de hondenkarnmolen

De hondenkarnmolen kwam in de meeste dorpen en gehuchten wel voor. Deze was een vrij groot hoepelvormig rad, middellijn ongeveer 6 meter, hoepelbreedte 40 cm. Op afstand van 25 á 30 cm. waren aan de binnenzijde dwarslatten geplaatst. Was dit grote rad in de omloop, dan stond de hond alsof hij in het rad omhoog klimmen wilde, waartoe hij zijn voorpoten op of achter die latjes wilde plaatsen. Omdat de molen liep, kwam de hond nooit omhoog. Stilstaan kon hij niet, want hij zou dan achterwaarts omhoog gaan. Was de hond gewillig in zijn werk, dan stond hij los in de molen, en de getraliede deur verhinderde hem, te vluchten. Was hij niet gewillig, dan werd hij aan een touw ge-

Hondenkarnrad op de boerderij (a)

bonden, en het achterwaarts omhoog gaan verhinderde hem dit touw. Hij moest dus wel trappen, en hoe langzamer hij dit deed, des te zwaarder werd het werk, hoe vlugger des te lichter ging het molenrad rond. De spil, waaraan de hoepel door houten spaken als in een wagenrad verbonden was, liep daarbij rond, met een ijzeren draaier er aan, die de karnpols op en neer voerde.

Deze karn stond buiten het hondenverblijf, soms aan de andere zijde van een muur, zodat men van de ene kant alleen de karn, aan de andere zijde van de muur alleen de molen, met de hond aan het werk zag. Was de werkzaamheid van de hond traag, dan bestond er geen gelegenheid om hem met de stok aan te drijven, omdat hij binnen de hoepel stond, maar van de andere kant wel, om hem met een stukje brood of ander lokmiddel aan te sporen tot het sneller omhoog trappen. Er waren honden, die het werk zo plezierig vonden, dat zij, als het hekje niet gesloten was, in de molen gingen en nu, als er geen boterkarn aan bevestigd was, toch lustig het nu lichtlopende rad in beweging brachten, en ook honden, die slechts uit volstreekte noodzaak op de houtjes van de hoepel traptten, en die gaarne zouden hebben willen vluchten, als zij dit hadden kunnen doen.

Was de melk aan het boteren, dan voelde de hond dit, hij jankte dan even ten teken, dat hij gaarne eens even uit zijn traliehek wilde om voor een natuurlijke behoefte naar buiten te lopen. Maar ook de boerin of melkmeid hoorde aan het suizen der melk dat de boterafscheiding in gang was. Na een kwartier - uurs - rust werd Pollo of Juno, de hond, van het erf teruggeroepen en hij moest nog 10 of 15 minuten in de molen trappen. Dan kreeg hij zijn eten.

karnen met de Karnmolen

In de karnmolen liep het paard steeds rondom een spil, waaraan de karnerij bevestigd was. De pols in de karn ging hier niet op en neer zoals bij het door ons beschreven werk, maar had een draaiende beweging, waardoor zij drie vleugels had met gaten er aan. Was het paard, gewoonlijk een der kleinste die men had, ingespannen, dan zou men het, wanneer het te traag liep, met zweepslagen kunnen aandrijven. Bij dezen molen gebruikt men de grootste karns. Hier werd ineens doorgekarnnd. Op de temperatuur van de melk in de karn werd minder gelet. Was zij wat laag, wat men aan het melkgeluid wel horen kon, dan werd het paard wat aangejaagd om door een versnelde omloop van de karnpols een temperatuursverhoging te verkrijgen. Voor het verkrijgen van witte boter, als bij het aanwenden

van te veel heet water verkregen werd, was hier geen gevaar.

Het boenen en wassen van de melkvaten gaf heel wat werk aan de dienstmeid, die daartoe steeds heet water gebruikte. Door de invoering van de boterfabrieken is dus het gevaar van brandwonden door kokend water onbekend geworden.

Het zogenaamd pottenrek op het erf, waarvoor men vaak een oud wagenwiel nam, is nu vervangen door een ander rek, waarop men overdag de melkbussen voor uitluchting en verkoeling plaatst.

Na het afnemen werd de boterkluit, vooral bij warm weer, vaak in een emmer fris, koel, water gelegd, om flink af te koelen en stijf te worden. Dan werd zij gekneed in de houten boterbol, en daarbij in kluiten van ongeveer 1 KG. of „stuk" verdeeld. Voor het versieren van die kluiten had men de botermerker, een stukje hout met een blad er aan, waaraan aan het einde regelmatige kerven en daartussen takjes. Hiermede trok de botervrouw eenmaal rondom de kluit, die in het midden een grotere omtrek had dan aan de beide einden. Er waren vijf of zes omtrekstreepjes aangebracht. Over het midden, het bovenzvlak, werden ook die streepjes rechtlijnig geplaatst. Dan werd, ter zijde van deze laatste, de botermerken met zijne takjes even ingedrukt, ter halve cirkel vorming omgedraaid, en men verkreeg ter weerszijde vijf of zes kentekenen, die men bloempjes noemde. Zo was deze boter gereed om in de kelder te worden gezet.

Een ander werktuig voor het opmaken van boter was de pondkop, zijnde een houten kop met een voet eraan. De ruimte in de kop was zo groot, dat er bij een geregelde stopping een pond (5 HG.) boter in kon worden gebracht. Deze tweemaal gevuld en die beide vulsels tot een stuk als het laatstgenoemde verenigd gaf een KG. of „stuk" boter.

Voor huiselijk gebruik in het boeregezin werd de boter heel voorzichtig uit de kop geklopt en op een stenen schaal geplatst. Het boterstuk was dan voorzien van op- en neergaande strepen, gelijk aan die met de botermerker aangebracht, maar nu zodanig, dat het geheel van die strepen was voorzien. Aan de kop had het boterstuk een fraai bloempje, niet ingedrukt, maar er op geplaatst. Die strepen en dat bloempje waren verkregen door insnijding in de houten boterkop. Als men een stuk boter voor het eerst aansneed, werd naar het bloempje gezien, waarvan de steel de plaats voor aansnijding aangaf. Was de vorige boter in huis verbruikt, en men had nog niet terstond de nieuwe gereed, dan werd gezegd: „Als de boterschaal ledig is dan zal het mooi weer worden". Bij een Drentsche bruiloft werd de boter versierd met een daarin gestoken takje van het palmboompje, een heestergewas in siertuinen.

De houten bollen en pondstukken werden vroeger door alle marskramers op de jaarmarkten te koop aangeboden, en als een boerin tussen de kramen en uitstallingen der ker-

mis rondwandelde, zou zij bij al die aanbiedingen niet vergeten aan haar botermakerij te denken. Men kocht daar het kopje voor een half pond (2½ HG.) boter voor zes tot acht stuivers. Dit kocht de vrouw voor het bedrijf met een of twee koeien, en de zogenaamde keutervrouw die voor haar eigen gezin boter van schapen- en geitenmelk maakte.

De kop van een pond (5 HG.) kostte van 60 tot 80 cent. Bij felle zomerdroogte gingen

die koppen licht tot barsten over en dan was de kop waardeloos. In huis mocht de boter-kop daarom niet in water gelegd worden.

De vrij grote boterbollen die men de halfronden van een platgedrukte bol zou kunnen noemen waarvan de middellijn 30 tot 40 cm. en de diepte 15 cm. was waren houten schalen. De prijs hiervan was van fl. 1,25 tot fl. 1,60. Bovendien kocht men ook de waterbol, ten behoeve van de met drinkwater gevulde wateremmer in de huizen waar men geen welpomp had. Deze bollenhandel was vroeger op onze jaarmarkten wel van betekenis. Er woonde te Coevorden iemand, dat alle Zuiderveldse markten met zijn uitstalling bezocht en die bij alle boeren en boerinnen als Bollen-Hendrik bekend stond.

Boterhandel

Als laatste punt ter behandeling van dit onderwerp denken wij aan de boterhandel van dien tijd. Op de marktprijzen van Groningen, Assen en Meppel werd veel aandacht gevestigd. Meppel was de beroemdste botermarkt van Drenthe. Men verhandelde daar de zogenaamde Meppeler kluiten van 2 ½ tot 5 KG. in één kluit en de vatboter. De verkoop van vatboter was ook in midden-Drenthe bekend. Als men te weinig boter had om binnen enkele dagen het vat te vullen, werd het vatproduct miskleurig en minderwaardig. Daarom werd hier meestal de Groninger marktprijs in aangenomen. Men heeft de Drentse boterhandel aan de huizen een ruilhandel genoemd. Dit was in zoverre waarheid, dat men van de opkoper der boter de waren kocht, die men nodig had, zoals koffie, cichorei, zeep, zout, soda, rijst, gort als men geen gerst verbouwde om deze te laten pellen, enz. In de strikten zin zou het ruilhandel zijn geweest, als men b.v. voor 1½ KG. boter 2 halve kilo's koffie zou hebben verlangd of voor één pond (5 HG.) boter één pond (5 HG.) tabak. Maar de boerin bood eerst de boter aan en vroeg dan de prijs, dien de koopman besteedde. Zij wist bij benadering het gewicht van haar boterkluit en rekende zich dan het bedrag daarvoor toe. Nu kocht zij hetgeen zij nodig had en ontving het bedrag dat de boter meer waard was dan haar gekochte waren, terwijl zij betaalde, wat zij niet met boterlevering dekken kon. De waren verschillend van kwaliteit, de boter was in verschillende huizen ook niet gelijk. Had een boterkoopman nu goede waren in zijn manden, dan kocht zij wat

meer, en betaalde bij, als de koopman niet de hoogst bekende marktprijs voor de boter gaf, om de volgende dag aan een ander, met hogere prijs, wat meer boter te leveren. Waren nu de boterprijzen stijgende, dan kocht de koopman gaarne, en betaalde geld toe op de winkelwaren, omgekeerd leverde hij liever waren voor het bedrag, dat hij voor boter betalen moest. De zuinige boerin lette nauwkeurig op de prijzen van alle artikelen en wist de laatste stuiver voor zich te winnen.

In de meeste kerkdorpen en gehuchten waren een of twee winkelbedrijven met boterverkoop. De houder van dat bedrijf had zijn vaste dagen om met zijn aanbieding van winkelartikelen aan de huizen te verschijnen. Niemand hunner bleef zich tot zijn eigene woonplaats bepalen. Er kwamen zelfs „boterdragers" zoals men deze mensen noemde, uit de veenkoloniën, waar de veehouderij minder groot was dan in de zanddorpen van Drenthe, en er was in die veenkoloniën met een talrijke burgerij van niet-landbouwers, veel boter te verkopen. Daarom maakte zulke handelaren verre tochten om boter op te halen.

Het vervoer van winkelartikelen op de heenreis en boter op de terugreis had plaats met een kruitwagen, waarop twee zwaar beladen manden, aan elkander verbonden en gedekt met een waterdichte bekleedsel. Zolang zij met hun kruitwagens op goede wegen in het veengedeelte waren, was het kruien niet zo lastig, maar in het groenland van het Hunsgeebied werd dit zeer bezwaarlijk, want de groenlanddijken waren, vooral in de winter, nauwelijks begaanbaar, waarom zij dan de voetgangerspaden door het groenland, met vele slootvonders, moesten volgen en het is voor een groot deel aan de geoefendheid der mannen toe te schrijven, dat het kruien van hun bevrachte kruitwagens over zovele slootvonders steeds zonder ongevallen plaats heeft gehad.

Met de stichting der boterfabrieken brak voor deze streken een geheel nieuw tijdperk aan, dat alle oude vormen, ook van het boterbereiden en de uitvoer van boter, heeft weggenomen.

Borger, April 1927.

H. Tiesing